

СВОБОДА РЕЛІГІЇ АБО ПЕРЕКОНАНЬ ЯК ПРАВОВА ЦІННІСТЬ У СУЧАСНИХ ДИСКУРСАХ ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ

У статті проаналізовано малодосліджені в українській науці виміри тлумачення прав людини, які відіграють ключову роль у сучасному формуванні мети та спрямованості наповнення права на свободу релігії або переконань. Розкрито основні положення щодо визначення й захисту релігійної свободи в кожному з сучасних підходів до інтерпретації прав людини: Цілі сталого розвитку, підхід спроможностей, деколоніальний та феміністичний підходи.

Поряд із класичною системою міжнародного права прав людини зазначені підходи розширюють призму поглядів у наповненні права на свободу релігії або переконань. Цілі сталого розвитку розглядають релігійну свободу в аспекті досягнення добробуту нинішніх і майбутніх поколінь та охоплення правовим захистом усіх, щоб не залишити нікого позаду («leave no one behind»). Підхід спроможностей доповнює формальне визначення права на релігійну свободу фактичною здатністю індивіда реалізувати це право. Деколоніальні та феміністичні студії містять ґрунтовну критику усталених понять права, деконструюючи й реконструюючи їх через аналіз прав і потреб жінок, корінних народів та інших маргіналізованих суспільством груп.

На підставі розгляду чотирьох підходів показано, як інтерпретації права на свободу релігії або переконань роблять її визначення більш чутливим та інклюзивним до особистісних, релігійних та культурних властивостей окремого індивіда.

Ключові слова: сталий розвиток, підхід спроможностей, фемінізм, деколонізація.

Постановка проблеми. Свобода релігії або переконань є важливим правом також і в новітніх дискурсах щодо прав людини. *Цілі сталого розвитку, підхід спроможностей, деколоніальний та феміністичний підходи* – це малодосліджені в українській науці виміри тлумачення прав людини, які відіграють ключову роль у сучасному формуванні мети й спрямованості наповнення прав людини. Свобода релігії як одне з основних (засадничих) і невідокремних прав людини набуває нового осмислення в інтерпретації вказаних вище підходів. У статті розкрито основні положення щодо визначення й захисту релігійної свободи в кожному з сучасних підходів до інтерпретації прав людини.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Питання щодо визначення релігійної свободи та її основних складників постає в різних міжнародних правових документах і дослідженнях. У цій статті розглянуто роль релігійної свободи в таких міжнародних документах і рамках, як Цілі сталого розвитку, Рамкова програма «Віра для прав», Віденська декларація та Програма дій. Дослідження

щодо свободи релігії або переконань у різних ціннісних та інтерпретаційних дискурсах проводили Марта Нуссбаум, Амартія Сен, Кол Дюрхам, Дмитро Вовк, Адела Кортіна, Фіона Робінсон, Донна Гаравей. У працях Амартії Сена «Рівність чого?», «Економіка щастя і можливостей», Марти Нуссбаум «Жінки і людський розвиток: підхід спроможностей», Річарда Кінга «Філософія релігії як контроль кордонів: глобалізація і деколонізація “любові до мудрості”» визначено такі основні категорії, як спроможності людини, релігійна свобода, фемінізм, деколонізація. Їх докладно розглянуто в цій статті.

Мета статті – окреслити основні характеристики неklasичних підходів до тлумачення й визначення свободи релігії та переконань як права людини та правової цінності. Застосування підходів сталого розвитку, спроможностей, фемінізму та деколоніалізму до тлумачення релігійної свободи дасть змогу розширити розуміння складників такої свободи, збільшити чутливість і включення особистісних і культурних особливостей індивідуальності під час визначення та захисту цього права.

Виклад основного матеріалу дослідження

Цілі сталого розвитку

Питання сталого розвитку знайшло відображення в багатьох міжнародних документах. У Звіті ПРООН про стан людського розвитку за 1990 рік зазначено, що концепція людського розвитку, прийнята в цьому Звіті, «має дві сторони: формування людських спроможностей, як-от поліпшення здоров'я, знання та навички, і використання людьми своїх набутих спроможностей – для дозвілля, продуктивних цілей або для активної участі в культурних, соціальних і політичних справах» (тут і далі переклад мій. – Т. Г.)¹. Згодом сформувався думка про те, що розвиток є не лише глобальною цінністю та зобов'язанням, а й окремим правом людини². Право на розвиток, як зазначено в Декларації про право на розвиток 1986 року, «спрямоване на постійне поліпшення добробуту всього населення та всіх людей»³.

Віденська всесвітня конференція з прав людини 1993 року наголосила на важливості програми прав людини для розвитку, зафіксувавши це у Віденській декларації та Програмі дій, де, зокрема, зазначено, що «демократія, розвиток і повага до прав людини та основних свобод є взаємозалежними та взаємодоповнювальними»⁴. Бенджамін Томпсон зауважує, що права людини було визнано невіддільною частиною людського розвитку у 2000 році, коли обидві концепції стверджували, що забезпечують свободу людини: «права людини – це претензії на соціальні механізми, які захищають її від найгірших зловживань і поневер'янь, а людський розвиток – це посилення спроможностей (вибору і можливостей), необхідних для того, щоб жити повноцінним життям»⁵.

Ірина Іванків визначає сталий розвиток у вимірі прав людини як «співмірні можливості розвитку для різних народів, груп осіб, окремих людей, людства загалом, а також майбутніх поколінь»⁶. Концепцію сталого розвитку авторка розглядає як нову філософію для подолання

глобальних небезпек і викликів⁷. Продовжуючи думку про взаємопов'язаність прав людини та глобальних викликів, варто наголосити, що окремі права, як-от релігійна свобода, відіграють важливу роль у практичному досягненні Цілей сталого розвитку (ЦСР).

Цілі сталого розвитку є основним документом щодо сталого розвитку, це 17 ЦСР, спрямованих на підвищення добробуту «як нинішніх, так і майбутніх поколінь»⁸. Вони, зокрема, про те, як позитивні спільні дії держав і недержавних акторів можуть розв'язати найпоширеніші суспільні, економічні та екологічні проблеми задля добробуту людей нині і для майбутніх поколінь⁹. Свобода релігії проголошується відповідно до ЦСР 5 «Гендерна рівність», ЦСР 8 «Гідна праця та економічне зростання» та ЦСР 10 «Зменшення нерівності»¹⁰.

Кол Дюрхам стверджує, що свобода релігії не лише є предметом ЦСР, але й може допомагати їх втілювати. На його переконання, норми релігійної свободи, як тонко відточені інструменти, за належного застосування можуть обмежити темний бік релігії, водночас захищаючи основні цінності плюралізму, свободи, гідності та незліченні інші соціальні блага, з якими релігійна свобода емпірично співвідноситься¹¹. Дюрхам зазначає, що свобода релігії та переконань нерозривно пов'язана з ЦСР 16, що прагне «сприяти мирним та інклюзивним суспільствам для сталого розвитку, забезпеченню доступу до правосуддя для всіх і створенню ефективних, підзвітних та інклюзивних інституцій на всіх рівнях»¹². Він стверджує, що хоча релігійну свободу не вказано експліцитно в тексті Цілі та її індикаторів, вона має значний вплив на побудову справедливого суспільства¹³, зокрема через активне залучення релігійних лідерів у забезпечення справедливості й миру. Таке залучення можливе, якщо буде захищено свободи релігійних спільнот. У релігійних діячів не буде потреби боротися за свої права, натомість буде більше

⁷ Ibid., 121.

⁸ UN General Assembly, *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*, 21 October 2015, A/RES/70/1.

⁹ Alizan Mahadi, "Adopting the Capabilities Approach in Developing a global Framework for measuring Sustainable Development" (Master's Thesis, Uppsala University, 2012), 24.

¹⁰ Global indicator framework for the Sustainable Development Goals and targets of the 2030 Agenda for Sustainable Development, A/RES/71/313. E/CN.3/2018/2, https://unstats.un.org/sdgs/indicators/Global%20Indicator%20Framework%20after%20refinement_Eng.pdf.

¹¹ Cole W. Durham, "The Significance of Freedom of Religion or Belief for Peace, Justice and Strong Institutions," in *Poverty and Prejudice* (Bristol University Press, 2023), 235.

¹² *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*.

¹³ Durham, "The Significance of Freedom of Religion or Belief for Peace, Justice and Strong Institutions," 235.

¹ UNDP, *Human Development Report 1990* (New York, Oxford: Oxford University Press, 1990), 10.

² Hans-Otto Sano, "Development and Human Rights: The Necessary, but Partial Integration of Human Rights and Development," *Hum. Rts. Q.* 22 (2000): 738.

³ *Declaration on the Right to Development*, Adopted by General Assembly resolution 41/128 of 4 December 1986, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-right-development>.

⁴ *Vienna Declaration and Programme of Action*, para. 8, 74, <https://www.ohchr.org/sites/default/files/vienna.pdf>.

⁵ Benjamin Thompson, "Determining Criteria to Evaluate Outcomes of Businesses' Provision of Remedy: Applying a Human Rights-based Approach," *Business and Human Rights Journal* 2, no. 1 (2017): 55–85, <https://doi.org/10.1017/bhj.2016.30>.

⁶ Iryna Ivankiv, "Right to Sustainable Development as One of the Rights of Humanity," *Studia Iuridica* 82 (2020): 118.

можливостей допомагати у вирішенні соціальних викликів¹⁴.

Взаємна потреба у зміцненні спроможностей людей щодо їхніх релігійних прав супроводжується обговоренням того, як можна переглянути роль релігії в порядку денному з прав людини. Рамкова програма «Віра для прав», започаткована УВКБ ООН, встановлює «як загальний мінімальний стандарт для вірян» 18 зобов'язань, спрямованих на «захист гідності та рівної цінності всіх людей»¹⁵. Деякі з них узгоджуються з ЦСР, а саме: «перегляд релігійних тлумачень, які, здається, увічнюють гендерну нерівність і шкідливі стереотипи або навіть виправдовують гендерне насильство»; «відстоювання прав усіх осіб, які належать до меншин»; «моніторинг тлумачень, визначень або інших релігійних поглядів, які явно суперечать універсальним нормам і стандартам прав людини»¹⁶. Важливо, що стосовно кожного зобов'язання використовують слово «всі», це має за мету забезпечити більш чутливу та суттєву рівність для кожної особи в будь-якій громаді, незалежно від її статусу чи належності до конкретної віри. Ця рамка є прикладом того, як ЦСР 10 «Скорочення нерівності всередині країн та між ними» можна реалізувати в політиці конкретних груп учасників.

Нерівність зазвичай базується на винятковості (ексклюзивності) якоїсь групи чи індивіда в суспільстві. Це, зокрема, впливає на спроможність людини сповідувати свої релігійні погляди. Наприклад, релігійна особа живе в ортодоксальній релігійній громаді, але не погоджується з тлумаченням своєї релігії лідерами громади, зокрема щодо гендерних стереотипів. У результаті напруги між загальноприйнятими поглядами та окремими незгодними поглядами людині забороняють сповідувати релігію разом з іншими членами спільноти. Зобов'язання ж 11 Рамкової програми закликає бути толерантним до критики й чутливим до виконання ЦСР 10 у конкретній сфері суспільного життя. Проте різноманітність залучених діячів потребує плюралістичного підходу й пошуку спільних точок взаємодії між різними акторами¹⁷.

¹⁴ Cole Durham Jr and Elizabeth Clark, “The place of religious freedom in the structure of peacebuilding,” in *The Oxford Handbook of Religion, conflict, and peacebuilding* (Oxford University Press, 2015), 296–97.

¹⁵ 18 Commitments on “Faith for Rights,” 1, <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Press/21451/18CommitmentsonFaithforRights.pdf>.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ United Nations, General Assembly, *Combating intolerance, negative stereotyping, stigmatization, discrimination, incitement to violence and violence against persons, based on religion or belief: Report of the Secretary-General, A/76/164*, July 16, 2021.

Підхід спроможностей

Підхід на основі спроможностей ввів у дискурс щодо сталого розвитку Амартія Сен як відповідь на недоліки підходу на основі базових потреб, закріпленого у звіті Брундтланда¹⁸, і простих економічних критеріїв для встановлення рівня добробуту людини¹⁹. На думку А. Сена, не лише економічне зростання, а й здатність людини реалізувати свої основні свободи та можливості²⁰ є головним показником якості життя, людського розвитку, справедливості в економічному житті²¹ та стійкості²².

Швейцарський дослідник Жан-Мішель Бонвен розвинув мету підходу спроможностей:

Основний внесок підходу спроможностей полягає не просто в тому, щоб показати неадекватність монетарного або дохідного підходу з погляду спроможностей, а в тому, щоб наполягати на необхідності подолання розриву між формальними правами і свободами, з одного боку, та можливостями і реальними свободами, з іншого боку²³.

Відповідно до підходу спроможностей, здатність людей приймати власні рішення (спроможності) є невіддільною частиною того, що вони можуть практикувати в житті (функціонування)²⁴. Сен сприймає спроможність людини як свободу вибору альтернативного способу життя, що може вплинути на мінливість функціонування людини (практичні результати її можливостей)²⁵. Підхід спроможностей бачить людей як «агентів, що створюють»²⁶, тобто зосередження не лише на здатності діяти, але й на тому, що ми зрештою робимо (ефективне функціонування). Марта Нуссбаум розкриває концепцію спроможностей

¹⁸ Our Common Future. Brundtland Report of the World Commission on Environment and Development (1987), http://www.urv.cat/media/upload/arxiu/catedra-desenvolupament-sostenible/Declaracions%20VIP/1987_-_brundtland_report.pdf.

¹⁹ Andrew Crabtree, ed., *Sustainability, capabilities and human security* (Palgrave Macmillan, 2020).

²⁰ Amartya Sen, “The economics of happiness and capability,” in *Capabilities and happiness* (Oxford University Press, 2008), 16.

²¹ Jesus Conill, “The philosophical foundations of the capabilities approach,” in *Handbook of the philosophical foundations of business ethics* (Springer, 2013), 661.

²² Georges Enderle, “The capability approach as guidance for corporate ethics,” in *Handbook of the philosophical foundations of business ethics* (Springer, 2013), 675.

²³ Jean-Michel Bonvin, “Promoting capability for work: The role of local actors,” in *Transforming unjust structures the capability approach* (Dordrecht: Springer, 2006), 126.

²⁴ Ingrid Robeyns, *Wellbeing, freedom and social justice: The capability approach re-examined* (Open Book Publishers, 2017), 266.

²⁵ Amartya Sen, *Development as freedom* (Knopf, 2019), 75.

²⁶ Krushil Watene, “Nussbaum’s capability approach and future generations,” in *The capability approach and sustainability* (Routledge, 2016), 20–38.

як фундаментальних прерогатив²⁷, які є передумовами основних свобод людини. Підхід спроможностей базується на чіткому розмежуванні засобів і цілей добробуту²⁸. Лише цілі мають внутрішню цінність, це «ефективні можливості людей вчиняти дії та робити те, що вони хочуть, і бути тим, ким вони хочуть»²⁹.

Спроможності людини є універсальними, проте вони адаптуються до конкретних умов, у яких існує певна особа чи спільнота. Крім того, правове регулювання в певних суспільствах може формувати набір культурних і традиційних особливостей, які можуть погіршити або розширити людські можливості залежно від їх використання. Отже, підхід на основі спроможностей забезпечує універсальну метрику для вимірювання індивідуального та колективного добробуту. За основу такого теоретизування було обрано «мінімальну теорію соціальної справедливості» Марти Нуссбаум, оскільки вона пропонує сформулювати перелік базових спроможностей, які є невідокремною частиною людської гідності; ця теорія тісно пов'язана з концепцією прав людини, оскільки спроможності та права людини є взаємопов'язаними ключовими опорами, які посилюють одна одну в реалізації ЦСР. Вона також підтримує необхідність розуміння того, «яким може бути мінімальний рівень спроможностей для справедливого суспільства»³⁰.

Стосовно релігійної свободи М. Нуссбаум стверджує, що вона входить до таких базових спроможностей, як (1) почуття, уява та думки, (2) належність, яка складається з центральних цінностей людської особистості й полягає в «здатності використовувати уяву та мислення у зв'язку з переживанням і створенням себе через виразні твори та події на власний вибір»³¹. За М. Нуссбаум, потреби людини відрізняються залежно від віку, професії та статі, і ці численні варіації слід брати до уваги під час створення певних правил³². Розвиваючи цю думку, Густаво Перейра розглядає підхід спроможностей як «чутливість до міжособистісної мінливості, втілену в концепції спроможностей»³³.

²⁷ Martha C. Nussbaum, "Capabilities as fundamental entitlements: Sen and social justice," in *Capabilities equality* (Routledge, 2007), 54–80.

²⁸ Ingrid Robeyns, "The Capability Approach: A Theoretical Survey," *Journal of Human Development* 6, no. 1 (2005): 95.

²⁹ Ibid.

³⁰ Nussbaum, "Capabilities as fundamental entitlements: Sen and social justice," 35.

³¹ Ibid., 79.

³² Martha C. Nussbaum, *Women and human development: The capabilities approach*, Vol. 3 (Cambridge University Press, 2000).

³³ Gustavo Pereira, "Poverty as a lack of freedom: A short history of the capability approach," in *Handbook of the philosophical foundations of business ethics* (Springer, 2013), 709–719.

Нуссбаум стверджує, що забезпечення права на вільне сповідання релігії означає забезпечення того, щоб у реальному житті людей були відповідні спроможності для втілення такого сповідання і щоб вони були ефективними³⁴. Інакше кажучи, хтось має право на свободу релігії на робочому місці не тому, що це офіційно проголошено роботодавцем, а тому, що роботодавець створив умови, за яких працівник може взяти вихідний на роботі або не виконувати певне завдання через свої релігійні переконання. І через це працівник не зазнає фінансових чи адміністративних обмежень (наприклад, недоотримання зарплати), оскільки він або вона реалізує своє право на свободу віросповідання. Нуссбаум конкретизує:

Але, визначаючи забезпечення прав з погляду спроможностей, ми чітко пояснюємо, що люди в країні С насправді не мають реального права на участь у політичному житті, наприклад, права в тому сенсі, яке має значення для судження про те, що суспільство є справедливим просто тому, що ця мова існує на папері: вони справді отримали право лише за наявності ефективних заходів, спрямованих на те, щоб зробити людей справді здатними до політичних вправ. Жінки в багатьох країнах мають номінальне право на участь у політичному житті, не маючи цього права в сенсі спроможностей: наприклад, їм можуть погрожувати насильством, якщо вони вийдуть із дому³⁵.

Як стверджує Адела Кортіна:

...гарантування права... на вільне сповідання релігії передбачає активне надання людям можливості практикувати відповідні спроможності для цього, а не лише для того, щоб не було втручання... тут знову вступає в дію спроможність, оскільки вона відкрито запитує, хто зобов'язаний захищати ті права людини, які, у свою чергу, дають людям змогу реалізувати свої базові спроможності та функції³⁶.

Поділяючи спільну з правами людини мету досягнення людської гідності³⁷, підхід на основі спроможностей надає інструменти для вимірювання

³⁴ Nussbaum, 37.

³⁵ Ibid., 38.

³⁶ Adela Cortina, "Capabilities, Human Rights and Business," in *Handbook of the philosophical foundations of business ethics* (Springer, 2013), 693.

³⁷ Diane Elson, Sakiko Fukuda-Parr, and Polly Vizard, eds., *Human rights and the capabilities approach: an interdisciplinary dialogue* (Routledge, 2014).

практичної реалізації прав людини³⁸. Ця думка підкріплюється іншими ЦСР та індикаторами, зокрема 4.7, який підкреслює необхідність інклюзивності освіти, яка може суттєво вплинути на сприйняття релігійної інклюзивності та інклюзивності меншин, без яких питання свободи релігії можуть бути непомітними, особливо в тих сферах людської діяльності, які прямо не пов'язані з релігійними питаннями (наприклад, діяльність суб'єктів господарювання)³⁹. Теоретичною основою для ЦСР є підтримання спроможностей нинішнього та майбутніх поколінь⁴⁰. Приділяючи особливу увагу соціальній основі ЦСР, підхід спроможностей дбає про поліпшення функціонування суспільства та спроможностей людини, а в більш загальному плані – підвищення добробуту «як нинішнього, так і майбутніх поколінь»⁴¹.

Феміністичний підхід

Релігію та фемінізм часто сприймають як поллярні концепції⁴². Адже релігійні доктрини можуть знецінювати роль ідентичності та індивідуальності жінки⁴³. Проте кризь призму свободи релігії та переконань як права людини інакше бачиться позиціонування жінки в релігійних системах.

Фіона Робінсон зазначає, що починаючи з 1960-х років сфери людського життя, які досі вважали «приватними», як-от відтворення й розподіл (неоплачуваної) праці всередині домогосподарств, стали так само політично важливими, як і те, що відбувається в нібито окремих «публічних» сфері. Імовірно, публічне і приватне розмежували для того, щоб зробити шкоду невидимою, щоб її було важко чи навіть неможливо виявити, а надто коли вона відбувається в просторі, створеному як «приватний». Тому фемінізм мав на меті переорієнтувати цю політичну картину з етики необмеженої свободи на альтернативні, реляційні підходи, як-от етика турботи, згідно з якою фундаментальні позитивні обов'язки застосовуються навіть до приватних суб'єктів⁴⁴.

³⁸ Enderle, "The capability approach as guidance for corporate ethics," 80.

³⁹ Marie Juul Petersen, *Freedom of Religion or Belief and the Sustainable Development Goals*, 8, https://static1.squarespace.com/static/5b5bb229a29f2cc31b47fa99c/t/6130c8e2fce988000950e229/1630587107835/Brief_no1_08.pdf.

⁴⁰ Andrew Crabtree, ed., *Sustainability, capabilities and human security* (Palgrave Macmillan, 2020).

⁴¹ Mahadi, "Adopting the Capabilities Approach in Developing a Global Framework for measuring Sustainable Development," 24.

⁴² Line Nyhagen, "The Lived Religion Approach in the Sociology of Religion and its Implications for Secular Feminist Analyses of Religion," *Social Compass* 64, no. 4 (2017): 450.

⁴³ Susanne Scholz, ed., *The Oxford handbook of feminist approaches to the Hebrew Bible* (Oxford University Press, 2020), 25–6.

⁴⁴ Fiona Robinson, *The ethics of care: A feminist approach to human security* (Temple University Press, 2011), 5.

Суб'єктна дієвість стала «домінантною концептуальною парадигмою» для дослідження фемінізму та релігійної свободи, де жінки функціонують як агенти в релігійних структурах і традиціях, що привілеюють чоловіків⁴⁵. Теорія позиціонування у фемінізмі ставить під сумнів позитивістське, усталене визначення жінки та жінки в релігії, оскільки позитивістський підхід лише виправдовує обмеження ідентичності жінки, але не створює простору для розкриття її сутності. Пишучи про фемінізм та об'єктивність, Донна Гаравей проводить відмінності між позитивістською парадигмою, де «універсальність є умовою бути почутим, щоб претендувати на раціональне знання», та інтерпретативістськими позиціями щодо оцінки «політики та епістемології належності, позиціонування...»⁴⁶.

Торіл Мої у праці «Що таке жінка?» згадує Симону де Бовуар. За Бовуар, поняття чоловіка вже визначено і має стабільне місце в суспільстві, тоді як «жінка» все ще виникає, «жінка – це не фіксована реальність, це радше становлення»⁴⁷. Жінкою не народжуються, нею стають, це гнучка і нова конструкція, що контрастує зі стабільним, гегемоністським визначенням жінки, отже, воно є різним і інтерсекційним.

Деніз Акерман вважає, що феміністський виклик релігії починається з критики релігійних структур, доктрин, теології, обрядів і способу тлумачення священних писань. Феміністки запитують, наскільки досвід жінок було враховано в артикуляції та теологічній рефлексії щодо конкретної релігії та в культурному формуванні сенсу⁴⁸. Леслі Джейкобс пише стосовно поєднання фемінізму й релігійної свободи, що і положення про релігію, і феміністські правові ідеї виростили з досвіду відчуження та пригнічення⁴⁹. Замість того щоб відстоювати неоднозначну концепцію нейтралітету, варто концентруватися на потребах більш і менш впливових релігійних груп та окремих осіб, щоб вони могли реалізувати своє різне бачення свободи віросповідання. Урок фемінізму свідчить про те, що для того,

⁴⁵ Kathryn Chan, "Religious Institutionalism: A Feminist Response," *University of Toronto Law Journal* 71, no. 4 (2021): 476.

⁴⁶ Donna Haraway, "Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective," in *Space, Gender, Knowledge: Feminist Readings* (Routledge, 2016), 580, 589.

⁴⁷ Toril Moi, *What is a woman?: and other essays* (Oxford University Press, 1999), 62.

⁴⁸ Denise M. Ackermann, "Women, Religion and Culture: A Feminist Perspective on Freedom of Religion," *Missionalia: Southern African Journal of Mission Studies* 22, no. 3 (1994): 213.

⁴⁹ Leslie Gielow Jacobs, "Adding Complexity to Confusion and Seeing the Light: Feminist Legal Insights and the Jurisprudence of the Religion Clauses," *Yale JL & Feminism* 7 (1995): 138.

щоб бути значущою, гарантія релігійної свободи повинна також бути гарантією інклюзії⁵⁰.

Феміністичний рух стверджує, що носіння релігійного одягу може передбачати різні прояви: від вільного вибору жінки й питання свободи релігії до видимого символу пригнічення жінки, відсутності свободи волі та підпорядкування ісламським патріархальним нормам⁵¹. Хустка для жінок є не лише частиною ідентичності, а й політичним актом, формою вияву такої ідентичності, використанням волі, її взаємозв'язком із нелюдським компонентом (одягом) як частиною належності до певної віри.

Прикладом такого активізму є мусульманський фемінізм – рух жінок-мусульманок, які виступають за феміністичну інтерпретацію Корану, яка, на противагу патріархальному трактуванню, відкриває багато прав і можливостей для мусульманських жінок нарівні з чоловіками. Ісламський фемінізм розширив можливості мусульманських дівчат і жінок. Ісламські феміністки працюють із «конфесійної» позиції, переосмислюючи автентичний іслам, щоб кинути виклик репресивним тлумаченням священних текстів, які використовувалися зі шкодою для мусульманських жінок⁵².

Парадоксом є те, що релігійним феміністкам нелегко жити в обох типах суспільств – і в традиційних, і в секулярних. Адже в обох випадках їх позбавляють права висловитися про те, який одяг носити, яких ритуалів дотримуватися тощо. Тобто вони залишаються однією з найбільш маргіналізованих груп як у релігійному, так і в секулярному суспільстві. Такі жінки, зокрема, виступають за право самим вибирати, чи носити релігійний одяг у публічних місцях. У справі щодо носіння релігійного одягу в публічних місцях у Туреччині («*Лейла Шахін проти Туреччини*»)⁵³, що стосувалася права носіння ісламської хустки (*headscarf*) студенткою на заняття в університеті (згодом через невдале оскарження в межах національної юрисдикції вона була вимушена покинути Туреччину й продовжити навчання у Віденському університеті), ЄСПЛ не взяв до уваги бажання самої студентки носити ісламську хустку, а побудував своє рішення на принципі відокремлення церкви від держави

та принципі рівності прав чоловіків і жінок. Але в чому полягає така рівність? У забороні жінкам носити релігійний одяг навіть попри їхнє бажання? Така аргументація видається суперечливою.

Кохав Елкаям-Леві звертає увагу на те, що голос самих жінок у справах щодо носіння релігійного одягу часто не чувають. На її думку, з одного боку, в бажанні урівняти права жінок і чоловіків секуляризм може поставити цінністю людських прав⁵⁴, а з іншого – такі конфлікти між рівністю та правом на свободу релігії й переконань (чи секуляризму проти релігії) залишають відкритими питання: «хто заявляє про ці права, в якому контексті і чи чувають жіночі голоси, коли висувають ці аргументи?»⁵⁵ На противагу радикальному протистоянню секуляризму та релігії на передній план виходить третій варіант вирішення цього конфлікту – релігійний фемінізм, який об'єднує жінок, котрі прагнуть своїми голосами змінити погляди всередині спільнот, і який віддає перевагу не секуляризму чи релігії, а релігійним жінкам, які мають право визначати межі вияву своєї релігійної ідентичності в публічному просторі та брати участь у дискурсі щодо цього нарівні з чоловіками⁵⁶.

Декolonіалізм

Колоніальна культура, закони, освіта та врядування протягом століть мали вплив на держави, які нині прийнято називати країнами, що розвиваються. Перебуваючи під владою країн умовного першого світу, до яких почасти належать саме країни Західної Європи, підвладні держави були позбавлені свого власного врядування, національної ідентичності в регулюванні соціальних, правових, культурних та економічних відносин.

Від самого початку колоніалізм діяв «жорстко під приводом того, що мав культурну або релігійну місію»⁵⁷. Протягом століть католицька та протестантська церкви були частиною європейської імперіалістичної експансії⁵⁸. Проте й після здобуття незалежності у другій половині ХХ століття більшість колишніх колоній досі мають багато викликів, пов'язаних із деконструванням усталених колоніальних парадигм, зокрема орієнтацією в правовому регулюванні,

⁵⁰ Jacobs, "Adding Complexity to Confusion and Seeing the Light," 155–57.

⁵¹ Brenda O'Neill et al., "Freedom of religion, women's agency and banning the face veil: the role of feminist beliefs in shaping women's opinion," in *Muslims, Migration and Citizenship* (Routledge, 2018), 50.

⁵² Tansin Benn, Symeon Dagkas, and Haifaa Jawad, "Embodied Faith: Islam, Religious Freedom and Educational Practices in Physical Education," *Sport, Education and Society* 16, no. 1 (2011): 18, 30.

⁵³ ECHR, *Leyla Şahin v. Turkey*, 2005, para. 116.

⁵⁴ Cochav Elkayam-Levy, "Women's Rights and Religion-The Missing Element in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights," *U. Pa. J. Int'l L.* 35 (2013): 189.

⁵⁵ *Ibid.*, 196.

⁵⁶ *Ibid.*, 204.

⁵⁷ Marion Mushkat, "The Process of Decolonization International Legal Aspects," *U. Balt. L. Rev.* 2 (1972): 16.

⁵⁸ Udi Greenberg, "Catholics, Protestants, and the Violent Birth of European religious pluralism," *The American Historical Review* 124, no. 2 (2019): 512.

освіті та науці на колишні метрополії з укоріненним баченням практик і політик таких держав як кращих, більш розвинутих і кваліфікованих.

У постколоніальних суспільствах світ сприймають і пояснюють через глибоко вкорінені європейсько-американські твердження пост-Просвітництва про універсальні істини, щоби бути здатним зрозуміти світ⁵⁹. За такого історичного розвитку подій свобода релігії також зазнає регіональної інтерпретації та спроб створити «світовий простір для різних релігійних традицій»⁶⁰. Тому провідні західні релігії почали адаптуватися до деколоніальної реальності, де в них уже не було домінуючого становища⁶¹.

Метою деколоніалізму як напряму в теорії права є розвінчування таких усталених упереджень щодо меншості культур, практик і політик держав, які довгий час були колоніями сильніших країн. Деколоніалізм пропонує взаємодію з «південними» способами знання, які кидають виклик колоніальній географічній спадщині і створюють знання по-різному⁶².

Приямвада Гопал щодо деколонізації зазначає:

«Деколонізація» в європейському контексті передбачає, по-перше, Європу, яка рахується із власним самоутворенням у горнилі імперії, а по-друге, взаємодіє зі спадком і постжиттям колоніалізму «всередині» і «поза» своїми мінливими (і колоніальними) кордонами, які перетікають у Середземне і Північне моря⁶³.

Отже, Гопал наголошує, що процес деколонізації може відбуватися не лише через звільнення поневолених народів, а й через усвідомлення державами-колонізаторами наслідків своєї діяльності на підконтрольних територіях.

Бастіан Боуман стверджує, що процес деколонізації мусульманських країн ілюструє, як інтерес місіонерського руху до свободи євангелізації, а також занепокоєння становищем християнських меншин були головним чинником його повороту до прав людини⁶⁴. Питання

захисту права на релігійну свободу як права людини постало в державах, що здобули незалежність, через присутність там західної християнської релігії. Наприклад, лідери християнства у Нігерії очікували, що послідовники їхньої віри стануть релігійною меншиною, яку потрібно буде захищати від більшості місцевих релігій, що знову здобули незалежність⁶⁵. Дослідники постколоніального періоду в країнах Африки зазначають, що деколонізація релігії та свободи релігії як права відкрила можливості для поглибленого вивчення релігій корінних народів (як-от релігія акан) і сприйняття їх як рівноцінних західноєвропейським релігіям, а не лише як виявів місцевої культури⁶⁶. Стосовно цього нігерійські дослідники критично зазначають:

Справжній дозвіл на релігійну свободу є обов'язковою умовою сталої демократії в Нігерії. Вигнання корінних народів, їхніх знань і систем цінностей є давньою колоніальною геополітичною історією, а сучасні рамки, як-от свобода релігії, є останнім її епізодом. Риторика, яку дипломати західних країн у всьому світі використовують для захисту релігійної свободи, може здатися такою ж чудовою, як і провідний девіз французької колонізації⁶⁷.

Отже, головним засобом деколоніалізації і теорії свободи релігії або переконань є деконструкція усталених понять⁶⁸. Така деконструкція означає розбір елементів права на релігійну свободу, виявлення в ньому сутнісних елементів і залишків колоніального періоду визначення монолітної релігії та створення нових елементів, які є чутливими та інклюзивними до нетипових чинників сповідання релігії в деколонізованих суспільствах.

Висновки

У статті розглянуто чотири сучасні підходи до розуміння прав людини, соціальних відносин та характеру й цінностей правового регулювання: підхід сталого розвитку, спроможностей, феміністичний та деколоніальний. Попри окремі особливості інтерпретації правових і соціальних

⁵⁹ Sarah A. Radcliffe, "Decolonising Geographical Knowledges," *Transactions of the Institute of British Geographers* 42, no. 3 (2017): 329.

⁶⁰ Richard King, "Philosophy of Religion as Border Control: Globalization and the Decolonization of the "Love of Wisdom" (philosophia)," in *Postcolonial philosophy of religion* (Springer, 2009), 40.

⁶¹ Greenberg, "Catholics, Protestants, and the Violent Birth of European religious pluralism," 528.

⁶² Radcliffe, "Decolonising Geographical Knowledges," 332.

⁶³ Priyamvada Gopal, "On Decolonisation and the University," *Textual Practice* 35, no. 6 (2021): 878.

⁶⁴ Bastiaan Bouwman, "From Religious Freedom to Social Justice: The Human Rights Engagement of the Ecumenical Movement from the 1940s to the 1970s," *Journal of Global History* 13, no. 2 (2018): 252–73.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Kwasi Wiredu, "Toward decolonizing African philosophy and religion," *African Studies Quarterly*, no. 4 (1998): 28.

⁶⁷ Peter O. O. Ottuh, Thomas Eneji Ogar, and Ibiang Obono Okoi, "Democracy and Western Imperialism: Towards Decolonizing Religionism in Nigeria," *Journal of Liberty and International Affairs* 9, no. 2 (2023): 323.

⁶⁸ Julie-Kathryn Gibson-Graham, "Poststructural interventions," in *A companion to economic geography*, ed. Eric Sheppard and Trevor J. Barnes (Blackwell, 2017), 102–103.

явищ, ці підходи мають одну спільну властивість: вони пропонують альтернативний погляд на усталені відносини в конкретних суспільствах.

Ці підходи взаємопов'язані. Феміністичний підхід, наприклад, тісно переплетений з деколоніалізмом. Зокрема, вибір щодо носіння релігійного одягу мають робити саме жінки, які його носитимуть, а не правозахисники чи арбітри з інших країн або інституцій, які вирішують за жінок, що носіння релігійного одягу порушує їхні права.

У контексті цього дослідження це стосується саме прав людини й права на свободу релігії

зокрема, яке почасти сприймається крізь призму західного, європейсько-американського погляду на права людини. Натомість проаналізовані підходи дають нове, критичне бачення усталених норм міжнародного права. Варто зауважити, що критичне не означає негативне. Завдяки таким критичним думкам право має можливість розвиватися, щоби бути чутливішим до маргіналізованих концепцій чи ідей. Саме погляд зсередини окремої групи дає змогу сформувати об'єктивне розуміння й тлумачення права людини на свободу релігії або переконань.

Bibliography

- Ackermann, Denise M. "Women, Religion and Culture: A Feminist Perspective on Freedom of Religion." *Missionalia: Southern African Journal of Mission Studies* 22, no. 3 (1994): 212–26.
- Benn, Tansin, Symeon Dagkas, and Haifaa Jawad. "Embodied Faith: Islam, Religious Freedom and Educational Practices in Physical Education." *Sport, Education and Society* 16, no. 1 (2011): 17–34. <https://doi.org/10.1080/13573322.2011.531959>.
- Bonvin, Jean-Michel. "Promoting capability for work: The role of local actors." In *Transforming unjust structures the capability approach*, 121–42. Dordrecht: Springer Netherlands, 2006.
- Bouwman, Bastiaan. "From Religious Freedom to Social Justice: The Human Rights Engagement of the Ecumenical Movement from the 1940s to the 1970s." *Journal of Global History* 13, no. 2 (2018): 252–73. <https://doi.org/10.1017/S1740022818000074>.
- Chan, Kathryn. "Religious Institutionalism: A Feminist Response." *University of Toronto Law Journal* 71, no. 4 (2021): 443–79.
- Conill, Jesus. "The philosophical foundations of the capabilities approach." In *Handbook of the philosophical foundations of business ethics*, edited by Christopher Luetge, 661–74. Springer, 2013.
- Cortina, Adela. "Capabilities, Human Rights and Business." In *Handbook of the philosophical foundations of business ethics*. Springer, 2013. https://doi.org/10.1007/978-94-007-1494-6_19.
- Crabtree, Andrew, ed. *Sustainability, Capabilities and Human Security*. Palgrave Macmillan, 2020.
- Durham, Cole, Jr, and Elizabeth Clark. "The place of religious freedom in the structure of peacebuilding." In *The Oxford Handbook of Religion, conflict, and peacebuilding*, edited by R. Scott Appleby, David Little, and Atalia Omer, 281–307. Oxford University Press, 2015.
- Durham, W. Cole. "The Significance of Freedom of Religion or Belief for Peace, Justice and Strong Institutions." In *Poverty and Prejudice*, 235–40. Bristol University Press, 2023.
- Elkayam-Levy, Cochav. "Women's Rights and Religion – The Missing Element in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights." *University of Pennsylvania Journal of International Law* 35 (2013): 1175. <https://scholarship.law.upenn.edu/jil/vol35/iss4/11>.
- Elson, Diane, Sakiko Fukuda-Parr, and Polly Vizard, eds. *Human Rights and the Capabilities Approach: An Interdisciplinary Dialogue*. Routledge, 2014.
- Enderle, Georges. "The capability approach as guidance for corporate ethics." In *Handbook of the philosophical foundations of business ethics*, 675–91. Springer, 2013. https://doi.org/10.1007/978-94-007-1494-6_21.
- Fukuda-Parr, Sakiko, and Ismael Cid-Martinez. "Capability approach and human development." In *The Palgrave Handbook of Development Economics: Critical Reflections on Globalisation and Development*, edited by Machiko Nissanke and José Antonio Ocampo, 441–68. 2019.
- Gibson-Graham, Julie-Kathryn. "Poststructural interventions." In *A companion to economic geography*, edited by Eric Sheppard and Trevor J. Barnes, 95–110. Blackwell, 2017.
- Gopal, Priyamvada. "On Decolonisation and the University." *Textual Practice* 35, no. 6 (2021): 873–99. <https://doi.org/10.1080/0950236X.2021.1929561>.
- Greenberg, Udi. "Catholics, Protestants, and the Violent Birth of European religious pluralism." *The American Historical Review* 124, no. 2 (2019): 511–38.
- Haraway, Donna. "Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective." In *Space, Gender, Knowledge: Feminist Readings*, 53–72. Routledge, 2016.
- Ivankiv, Iryna. "Right to Sustainable Development as One of the Rights of Humanity." *Studia Iuridica* 82 (2020): 115–30.
- Jacobs, Leslie Gielow. "Adding Complexity to Confusion and Seeing the Light: Feminist Legal Insights and the Jurisprudence of the Religion Clauses." *Yale Journal of Law and Feminism* 7, no. 1 (1995): 137–72.
- King, Richard. "Philosophy of Religion as Border Control: Globalization and the Decolonization of the "Love of Wisdom" (philosophia)." In *Postcolonial Philosophy of Religion*, 35–53. Springer, 2009.
- Mahadi, Alizan. "Adopting the Capabilities Approach in Developing a global Framework for measuring Sustainable Development." Master's Thesis, Uppsala University, 2012.
- Moi, Toril. *What is a woman?: and other essays*. Oxford University Press, 1999.
- Mushkat, Marion. "The Process of Decolonization International Legal Aspects." *University of Baltimore Law Review* 2, no. 1 (1972): 16–34.
- Nussbaum, Martha C. *Women and human development: The capabilities approach*. Vol. 3. Cambridge University Press, 2000.
- . "Capabilities as fundamental entitlements: Sen and social justice." In *Capabilities equality*, 54–80. Routledge, 2007.
- . *Creating capabilities: The human development approach*. Harvard University Press, 2011.
- Nyhagen, Line. "The Lived Religion Approach in the Sociology of Religion and its Implications for Secular Feminist Analyses of Religion." *Social Compass* 64, no. 4 (2017): 495–511.
- O'Neill, Brenda, Elisabeth Gidengil, Catherine Côté, and Lisa Young. "Freedom of religion, women's agency and banning the face veil: the role of feminist beliefs in shaping women's opinion." In *Muslims, Migration and Citizenship*, 49–64. Routledge, 2018.
- Ottu, Peter O. O., Thomas Eneji Ogar, and Ibiang Obono Okoi. "Democracy and Western Imperialism: Towards Decolonizing Religionism in Nigeria." *Journal of Liberty and International Affairs* 9, no. 2 (2023): 312–31. <https://doi.org/10.47305/JLIA23924060>.
- Pereira, Gustavo. "Poverty as a lack of freedom: A short history of the capability approach." In *Handbook of the philosophical foundations of business ethics*, 709–719. Springer, 2013.

- Radcliffe, Sarah A. "Decolonising Geographical Knowledges." *Transactions of the Institute of British Geographers* 42, no. 3 (2017): 329–33.
- Robeyns, Ingrid. "The Capability Approach: A Theoretical Survey." *Journal of Human Development* 6, no. 1 (2005): 93–117.
- . *Wellbeing, freedom and social justice: The capability approach re-examined*. Open Book Publishers, 2017.
- Robinson, Fiona. *The ethics of care: A feminist approach to human security*. Temple University Press, 2011.
- Sano, Hans-Otto. "Development and Human Rights: The Necessary, but Partial Integration of Human Rights and Development." *Human Rights Quarterly* 22, no. 3 (2000): 734–52. <https://doi.org/10.1353/hrq.2000.0037>.
- Scholz, Susanne, ed. *The Oxford handbook of feminist approaches to the Hebrew Bible*. Oxford University Press, 2020.
- Sen, Amartya. "The economics of happiness and capability." In *Capabilities and happiness*, edited by Luigino Bruni, Flavio Comim, and Maurizio Pugno, 16–27. Oxford University Press, 2008.
- . *Development as freedom*. No. 1. Knopf, 2019.
- Thompson, Benjamin. "Determining Criteria to Evaluate Outcomes of Businesses' Provision of Remedy: Applying a Human Rights-based Approach." *Business and Human Rights Journal* 2, no. 1 (2017): 55–85. <https://doi.org/10.1017/bhj.2016.30>.
- Watene, Krushil. "Nussbaum's capability approach and future generations." In *The capability approach and sustainability*, 20–38. Routledge, 2016.
- Wiredu, Kwasi. "Toward Decolonizing African Philosophy and Religion." *African Studies Quarterly* 1, no. 4 (1998): 17–46.

Tamara Horbachevska

FREEDOM OF RELIGION OR BELIEF AS A LEGAL VALUE IN CONTEMPORARY DISCOURSES ON HUMAN RIGHTS

The article examines understudied dimensions of the interpretation of human rights in Ukrainian science, highlighting their key role in shaping the contemporary objectives and orientations for the right to freedom of religion or belief. This work reveals the main provisions regarding the definition and legal safeguarding of religious freedom in each of the modern approaches to the interpretation of human rights: the Sustainable Development Goals, the capability approach, decolonialism and the feminist approach.

Along with the classical framework of international human rights law, these approaches broaden the spectrum of perspectives on realizing the right to freedom of religion or belief. The Sustainable Development Goals consider religious freedom in terms of achieving the well-being of present and future generations and leaving no one behind. The capability approach complements the formal definition of the right to religious freedom, with the individual's actual ability to exercise such a right. Decolonial and feminist studies provide a thorough critique of established notions of law, deconstructing and reconstructing them through analysis of the rights and needs of women, indigenous peoples, and other marginalized groups.

Despite individual features in the interpretation of legal and social phenomena, all approaches (sustainable development, the capability approach, decolonialism, feminism and anti-discrimination) share one common characteristic: they offer an alternative point of view on the established relationships that exist in specific societies. The feminist approach, for example, is closely intertwined with the approach of decolonialism. In particular, in the case of wearing religious clothing, the choice of whether or not to wear such attire should be left to the women who are required to wear it, not to human rights defenders or arbitrators from other countries or institutions who can decide for the women that wearing religious clothing violates their rights.

This research focuses on human rights, particularly freedom of religion, which is partly perceived through the Western, European-American vision of human rights. On the contrary, the abovementioned critical approaches present a new vision of established international legal provisions. It should be emphasized that critical does not mean negative. Through such critical thinking, the law has an opportunity to evolve and become more attuned to specific concepts or ideas. The view from within a particular societal group allows to provide a more objective understanding and interpretation of the human right to freedom of religion or belief.

Keywords: sustainable development, the capability approach, feminism, decolonization.

Матеріал надійшов 05.10.2023

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)